

aliqua beneficia templi habeant terras, redditus vel aliqua certa et quot ; si curatus habet presbyterium et si illud debito modo et domum interteneat ac reparaet vel si curatus vendidit ad suam utilitatem aliquas arbores nullamque ex receptis de illis reparationem fecit.

Item a dictis gubernatoribus exigat decanus computa eorum illaque inspiciant et visitent atque legant finalem summam an ecclesia debet an illi debeatur. Si debet, unde et cui ; si illi debeatur, sciatur quis debet et quanti et jubeat precipiatque decanus fieri necessarias reparationes ; sic enim fiat quod parum vel nihil pecuniarum sub laicis maneat.

Item similiter vocet magistros mense pauperum, interrogentur et fiat modo quo supra.

Item his omnibus peractis, veniat decanus ad cimiterium illudque circumbeat, hac atque illac respiciat si bene clausum sit ita quod non ad illud accessus pecudum, precipue vaccarum et porcorum, pateat et injungatur magistris fabrice ne gramina cimiterii alicui vendatur ut illa a bestiis pascantur, sed ut falce aut alio quovis instrumento tollant et auferant

Item post hec vadat decanus ad domum presbyteralem, si que sit, illam undeque circumspiciat jubeatque ad illam fieri reparationes necessarias, si reparationes egeat.

Item precipimus et injungimus omnibus et singulis nostris decanis christianitatis quod modo prescripto quilibet eorum semel in anno visitet unamquamque ecclesiam parochialem districtus sui decanatus et quomodo vel quid peperuit in computis eorum hoc nobis referant.

Actum Tornaci in vicariatu, feria secunda post Misericordia Domini anno XVc XXXIIIImo⁽²⁸⁾. Sic signatum J. Thielt.

⁽²⁸⁾ *Misericordia Domini* = deuxième dimanche après Pâques = 20 avril 1534.

Vijf brieven van Levinus Ammonius, Kartuizer, aan Johannes de Molendino, Kanunnik te Doornik

(1522-1529).

Albert PIL,
monnik van de St.-Pietersabdij (Steenbrugge).

Onder de tijdgenoten van Erasmus in de Nederlanden telt men tal van bewonderaars van de humanist. Een weinig naïef volgen ze met belangstelling de uitgaven en gebeurtenissen rond de Meester. Zelf produceren zij weinig, maar vormen een klankbord voor de omstrede auteur en uitgever⁽¹⁾.

Onder hen bevindt zich Johannes de Molendino, kanunnik te Doornik. Vanaf 1515 tot 1534 duikt hij regelmatig op in de briefwisseling van Erasmus⁽²⁾. Het betreft een prebende te Doornik, die aan E. ontglipte⁽³⁾, en verder de weinig fraaie rel rond het Kortrijkse pensioen⁽⁴⁾. De wantrouwige Hollandse Meester-humanist verdenkt Pierre Barbier, c. 1530 deken van het kapittel te Doornik, geld te verduisteren om in Rome het Doornikse dekenaat te verwerven. Jo. de Molendino, goede vriend van Barbier, deelde in het wantrouwen.

Met de jaren verandert de vriendschappelijke toon van Erasmus over zijn vriend de Molendino in smalende uitspraken⁽⁵⁾. Sinds 1531 heeft Erasmus geen goed woord meer over voor beide kapittelheren : Barbier wordt door

⁽¹⁾ ALLEN, EE. VIII, blz 44, brief nr 2093 : Opdracht van *Chrysostomi Opuscula* aan Carolus Utenhove (1 febr. 1529).

⁽²⁾ ALLEN, EE. XII : *Index* onder *Molendino Jo.*

⁽³⁾ ALLEN, EE. II, blz. 379 : brief van de Molendino aan Erasmus (23 nov. 1515).

⁽⁴⁾ A.D., *Erasmé et le chapitre de Notre Dame*, in *Handelingen Kon. gesch. en oudheidk. Kring van Kortrijk*, n.r. XXII (1946-48) 348-349. VAN DAMME, Daniel, *Erasmé chanoine de Courtrai*, in *Handelingen 35e Congres Verbond Gesch. en Oudheidk. Kringen van België te Kortrijk 1953*, fasc. IV, 472-476.

⁽⁵⁾ ALLEN, EE. VI, blz 320 : Erasmus aan de Hondt (20 april 1526) vernoemt de vrienden, maar met name de Molendino en laat ze groeten. Cfr. CLAEYS-BOUUAERT, *Une lettre inédite d'Erasmé (1525) et une de Juste Lipse (1603)*, in *Revue d'histoire ecclésiastique*, LVIII, 1963, 809-813. Deze zgn onuitgegeven brief aan de Gouda, kanunnik te Kortrijk, is waarschijnlijk dezelfde als ALLEN, VI, blz. 320 aan de Hondt. Cfr. *Erasmus en Leuven. Kataloog*, Leuven, 1969, nr. 239 : Brief van Erasmus aan Jan de Hondt (pl. 30).

Erasmus eerder een pooier dan een theoloog genoemd en de Molendino is bereid de zijde van de deken te kiezen omwille van het geld⁽⁶⁾. Onverstoobar schrijft de Molendino hoe genegen hij Erasmus is en dat elke uitgave van de meester voor hem is als een uitzonderlijke delicatesse⁽⁷⁾.

Erasmus schrijft ondertussen spottend aan zijn vriend en zaakvoerder Erasmus Schets dat Molendinus enkel woorden gebruikt en de humanistische vrienden, die hij in Vlaanderen met zijn bezoeken teistert, de indruk geeft een *Erasmicus* te zijn⁽⁸⁾. Ten slotte schrijft hij aan al wie het horen wil dat beide « Galli et theologi » zijn. Een ultieme vernedering⁽⁹⁾.

Over de Molendino (*Molinaris, Molanus*) is niet zo heel veel geweten. Rond 1500 verblijft hij in Parijs, waar hij doceerde in het Collège-Cardinal-Lemoine. Hij behoorde tot de groep rond Jacques Lefèvre d'Étaples samen met Clichtovius, Pierre Barbier, Germain de Ganay⁽¹⁰⁾, die hun maecenas is.

De Molendino was met deze laatste nauw verbonden, evenals met diens neef Jean de Ganay⁽¹¹⁾.

In 1503 schrijft Clichtovius een opdracht aan Molinaris in het handboek voor wiskunde dat hij samen met Lefèvre heeft opgesteld⁽¹²⁾. In 1508 schrijft de Molendino een reisverhaal naar Italië dat aan Jean de Ganay opgedragen wordt en een juridisch werk voor Germain de Ganay⁽¹³⁾.

Als Josse Badius de *Commentarii Urbani* van Raphael de Volaterrae aan de Molendino dedicaceert in 1511, is deze reeds kanunnik van Doornik⁽¹⁴⁾.

Buiten die schaarse gegevens, die wel wijzen op een man met brede interesse, is weinig over hem gekend.

De brieven van de kartuizer Levinus Ammonius zeggen ons wel iets meer over de relatiekring en de atmosfeer waarin de Molendino leefde.

Levinus Ammonius, kartuizer (St.-Maartensbos 1506-1532 ; Koningdal 1532-1539 ; Arnhem 1539-1541 ; Scheut 1541-1546 ; Gent 1546-ob.1556), schreef een briefverzameling, die bewaard wordt te Besançon, *Bibliothèque municipale*, hs 599. Daarin komen zes brieven voor aan de Doornikse kanunnik de Molendino⁽¹⁵⁾.

⁽⁶⁾ ALLEN, EE. IX, blz. 277 : E. aan Schets (11 juni 1531).

⁽⁷⁾ ID., EE. IX, blz. 85-86 : de Molendino aan E. (14 nov. 1530).

⁽⁸⁾ ID., EE. X, blz. 153 : E. aan Schets (7 febr. 1533).

⁽⁹⁾ ID., EE. XI, blz. 32 : E. aan Justus Decius (22 aug. 1534).

⁽¹⁰⁾ MASSAUT, J.P., *Josse Clichtove I*, blz. 281. ALLEN, EE. II, blz. 162.

⁽¹¹⁾ PAQUOT, *Mémoires pour servir à l'histoire littéraire...*, X, 265-66.

⁽¹²⁾ MASSAUT, J.P., l.c.

⁽¹³⁾ PARIJS, *Bibl. nat.*, mss lat., 4843 en 6398-6399.

⁽¹⁴⁾ ALLEN, EE., III, XXV.

⁽¹⁵⁾ ROERSCH, A., *L'humanisme belge*. Brussel, 1910, blz. 57-67. ID., *Correspondance inédite du chartreux gantois Laevinus Ammonius*, in *Bulletin de la Soc. d'hist. et d'arch. de Gand*, IX, 1901, 9-28. BOT, P.N.M., *Levinus Ammonius en Erasmus*, in *Postillen over Kerk en Maatschappij in de XVe en XVIe eeuw*, Utrecht, 1964, blz. 326-343.

De briefwisseling begint in 1522 en de laatste brief dateert uit 1529⁽¹⁶⁾. De missiven van de Molendino zijn niet bewaard. Alleen kunnen wij opmaken dat zij — in tegenstelling met de volumineuze van de kartuizer — vrij bondig waren. Zo is ook de stijl van de twee bewaarde brieven aan Erasmus. Ammonius is dan ook blij verrast een lange brief te krijgen, die daarenboven meer verzorgd is dan naar gewoonte⁽¹⁷⁾.

Levinus doorbreekt zijn kluizenaarsbestaan door een bedrijvige correspondentie. Hij zoekt steeds meer relatie met vooraanstaande humanisten in de Nederlanden. Zelf werkt hij zich op in de eenzaamheid tot een kenner van Latijn en Grieks. Hierin wordt hij vooral aangemoedigd door een trouwe vriend van de kartuis : Franciscus Massemius of de Masmines, « eques nobillissimus et insignis baro, meus et omnium studiosorum peculiaris patronus »⁽¹⁸⁾. Deze brengt de vriendschap tot stand tussen Jacobus Teign (Ceratinus) en Johannes de Molendino. Beiden woonden te Doornik en waren goed met elkaar bekend. In moeilijke oorlogsjaren zorgde de kanunnik ervoor dat Ceratinus geen gebrek leed⁽¹⁹⁾.

Levinus' brieven zijn op de eerste plaats pedante stijloefeningen. Als men de *loci communes* weglaat, waar hij zo prat op gaat, dan komt enige informatie boven, die het humanistische milieu relief geeft⁽²⁰⁾.

Uit de brieven blijkt dat Ammonius en de Molendino verwanten zijn⁽²¹⁾. De eerste brief ter kennismaking gaat uitvoerig in op mogelijke familiebetrekkingen. Het voornaamste echter wat de nieuwe vrienden interesseert is een uitwisseling van hun boekenlijsten. Het zou dan ook komen tot een ontlenen. Op dit vlak heeft Levinus een voorkeur : gedrukte boeken leent

⁽¹⁶⁾ 1. Ep. L.A. blz. 58-62. St.-Maartensbos, Calendis aprilis Anno Domini MDXXII. R.D. Joanni a Molendino canonico Tornacensi S.D.P.

2. Ep. L.A., blz. 70-71. St.-Maartensbos, XII calendas Augusti 1522. L. Amm. D. Joanni Molino suo S.D.P.

3. Ep. L.A., blz. 145-148 : St.-Maartensbos postridie Idus Martias anno 1527. L. Am. D. Jo. Molendino affini suo S.D.

4. Ep. L.A., blz. 164-169. St.-Maartensbos pridie Idus Februarii anno 1528. L. Ammonius D. Jo. Molendino affini suo S.D.

5. Ep. L.A., blz. 254-255. St.-Maartensbos die sancti Bartholomaei IX cal Sept 29 Levinus Ammonius Ioanni Molendino suo affini gratiam a Christo.

Wij citeren de brieven naar dit nummer, en Ep. L.A., blz. 127-130 : St.-Maartensbos postridie nonas Novembris anno 1526. Uitg. ALLEN, EE., VI, blz. 427-431.

⁽¹⁷⁾ Brief nr 4 (Ep. L.A., 145).

⁽¹⁸⁾ L.A. aan Erasmus, Idib. Julii 1529 (Ep. L.A., 247), ALLEN, EE. VIII, blz. 236-241.

⁽¹⁹⁾ L.A. ep. blz. 56 : aan Jacobus Ceratinus (XVII cal. Febr. 1522).

⁽²⁰⁾ L.A. ep. blz. 467 : aan Jean Vallon, prior Grande Chartreuse (Gent, 12 maart 1547) : Het leven van Willem Bibau door L.A. is niet af : hij zal pogen « omnia diffusius tractare : si qua sunt plus satis arida, addito succo sapidiora facere ; dura remollire, ieiuna reficere, rudia expolire ; denique locis communibus, ubi fas est, in medium adductis, vel exemplis ad partem citatis, omnia reddere pleniora ».

⁽²¹⁾ L.A. ep. nr. 1.

hij liever niet uit. De kanunnik heeft trouwens middelen genoeg om die zelf aan te schaffen. Wel wil hij eigenhandig gekopieerde werken sturen : daarin ligt iets van hemzelf en hij heeft er groter rechten op ⁽²²⁾.

De inhoud van Ammonius' boekbezit is meest gericht op de studie van het Grieks. Hij moet een weinig jaloers geweest zijn op de overvloed in de privébibliotheek van de Molendino ⁽²³⁾. De inhoud daarvan blijft voor ons verborgen, op enkele werken na : nml. Homeros, *Florilegium diversorum epigematon*, Isokrates ⁽²⁴⁾. Des te meer is de kartuizer verheugd als de Molendino bij een bezoek aan zijn vriend meent sommige boeken uit diens verzameling te kunnen gebruiken ⁽²⁵⁾. Ammonius maakt een kopie : met brede marge, met ruimte voor kapitalen en een open bladzijde, zodat een kunstenaar ze bloemrijk kan versieren. Kanunniken, zo meent Levinus te weten, houden hiervan. Zelf is hij daarin niet ervaren, maar zo de Molendino zijn banaal werk weet te waarderen, wil hij het wel doen ⁽²⁶⁾.

Na dit enthousiaste begin vinden wij zeldzamer sporen van de vriendschap. Het is duidelijk dat niet alle brieven bewaard zijn in de bundel van Ammonius. Het blijkt evenzeer dat er regelmatig bezoeken werden afgelegd door de Molendino aan St.-Maartensbos ⁽²⁷⁾. Alleen wordt betreurd dat dit niet veelvuldiger kan plaats hebben ⁽²⁸⁾, zoals ook het probleem van de briefbestellers meespeelt ⁽²⁹⁾.

In 1526 wordt Erasmus zo wat het onderwerp van enkele brieven. Eén handelt over de overwinning, die Erasmus behaalde op Beda en Sutor te Parijs. Ammonius brengt uitvoerig verslag hierover. Het meest pijnlijke is, dat Sutor een ordegenoot van hem is te Parijs ⁽³⁰⁾.

Een ander verhaal handelt over het gerucht dat de Meester-humanist te Basel in een brand omgekomen zou zijn. Ammonius beleeft pijnlijke ogenblikken tot hij langs een omweg van Marcus Laurinus verneemt dat het over een naamgenoot zou gaan. Wat hij wel hieruit leerde was het gejuich van velen over de vermeende dood van Erasmus : zó wordt het intellect bij ons gewaardeerd ⁽³¹⁾. Tussendoor schrijven zij geleerde grappen of maken zij zich zorgen over het geloof in de werkelijke tegenwoordigheid in de heilige

⁽²²⁾ L.A. ep. nr. 1 en 2.

⁽²³⁾ *Ibid.*

⁽²⁴⁾ *Ibid.* nr. 2 en L.A. ep. blz. 145 aan Antonius Clava (Id. febr. 1527).

⁽²⁵⁾ *Ibid.* nr. 2.

⁽²⁶⁾ *Ibid.*

⁽²⁷⁾ L.A. ep. nr. 4.

⁽²⁸⁾ L.A. ep. nr. 3.

⁽²⁹⁾ *Ibid.* en nr. 4.

⁽³⁰⁾ ALLEN, EE. VI, blz. 427-431.

⁽³¹⁾ L.A. ep. nr. 3.

Eucharistie, die door de reformatie bestreden wordt. De man, die het bij Ammonius moet ontgelden is vooral Oecolampadius ⁽³²⁾. Dat die nieuwe stroming de vrienden sterk verontrustte, wordt ook duidelijk uit een gesprek in juli 1527 waar men als het ware een plan wilde opmaken om de reformatische vlugschriften te bestrijden ⁽³³⁾. Men mag zich afvragen of hier geen invloed te bespeuren valt van Clichtovius, die te Doornik prestige bezat ⁽³⁴⁾. Ten slotte zou Massemius doorzetten en een uitgave van Chrysostomus' *De Providentia Dei et Fato sermo secunda* zag in hetzelfde jaar het licht bij Michel Hillen te Antwerpen. Ammonius besefte dat hij hiermee niet alleen in het strijdperk getreden was tegen de nieuwlichters maar tevens het forum van de eruditie betrad en bloot zou staan aan de veeleisende kritiek van de humanistische wereld. Aan de Molendino biedt hij bij voorbaat zijn verontschuldigen aan : de schuld lag echter bij Massemius, die te voortvarend was geweest en leerlingenwerk aanzien had als het uitgeven waard ⁽³⁵⁾.

Kreeg Levinus in die jaren reeds moeilijkheden met zijn klooster ? Dit is weinig waarschijnlijk. Feit is dat hij met medeweten en wellicht op aansporen van de Molendino stappen deed om uit St.-Maartensbos te vertrekken naar elders (Gent ? Doornik ?). De afzondering was hem dikwijls te machtig : de mogelijke bezoekers werden afgeschrikt door de moeilijke ligging van de kartuis. Het is meer verstaanbaar dat Levinus, nu hij de grote humanistische wereld had betreden, aan een oude bekoring bloot stond, die hij vroeger reeds aan zijn vriend bekende : de spirituele omgang met lettervrienden ⁽³⁶⁾.

Al deze opgeschroefde, deels rhetorische problemen, versomberden plots door de dood van Massemius (1529). De laatste brief, die ons uit de bundel bekend is aan de Molendino, vertelt omstandig het schielijk overlijden van de geliefde Maecenas ⁽³⁷⁾.

Het is wellicht niet het einde van een vriendschap : in 1533 maakt Ammonius nog melding aan Olahus van de rijke bibliotheek van zijn verwante te Doornik ⁽³⁸⁾.

Maar over de kapittelheer weten we dan weinig meer dan wat Erasmus aan kwaad over hem vertelt ⁽³⁹⁾.

⁽³²⁾ *Ibid.*

⁽³³⁾ L.A. ep. nr. 4. Over de literaire werkzaamheid van L.A. is een studie in voorbereiding.

⁽³⁴⁾ MASSAULT, J.P., II.

⁽³⁵⁾ L.A. ep. nr. 4 ; BODLEIAN Library, Vet D.I.F. 40 (Nijhoff Kronenberg, nr. 4207).

⁽³⁶⁾ L.A. ep. nr. 1.

⁽³⁷⁾ L.A. ep. nr. 5.

⁽³⁸⁾ *Olahus epist.*, p. 500.

⁽³⁹⁾ Cfr. blz. 157-158.

R.D. Joanni a molendino canonico Tornacensi S.D.P.

(59) Salve multum in domino. Dixine abs te mi Joannes taleis venturas esse // columnas, quibus nostra queat amicitia tuto concredi? Sum verus. Ecce ob signatas teneo literas, quibus amicitiae non fundamenta iactata sunt, sed ipsis adeo columnis culmen impositum est, tam mediusfidius sartum tectum, ut nullas imbrium, nullas ventorum iniurias reformidet. Quid enim vel a tempestate, vel imbre timeamus, quos duae validissimae constringunt necessitudines, amicitia et affinitas? Caeterum ipsa iam olim fundamenta, etsi nobis hactenus quidem ignorantibus, natura locavit ἀλλὰ πρὸς τὴν ἑταιρείαν, πολλῶ κρείττω προαίρεσιν ἀνάγκης, καὶ τρόπον γένους νομιστέον, ὡς φησιν ὁ Ἰσοκράτης. Quapropter gratior ea necessitudo sit necesse est, quae ab amicitia nobis contingit, quam bonae literae conciliarunt, quam ea quae a natura obvenit, quandoquidem haec sine illa foret, ne cognosceretur quidem, ut ipse quoque facile agnoseis. Ad quam sane necessitudinem firmiorem testatioremque reddendam. Accedunt benignae admodum promissiones, quibus omnia quae ab amico et affini possunt sperari, aut (ut tuo utar verbo) optari, ultro mihi defers. Quid his iam possit maius adiungi? Est igitur unde gaudeam. Equidem tam inde usque a puero me quasi per nebulam inaudire memini, nonnullos a Molendino dictos affines nobis Tornacum habere. At quis mihi vitio non fuerat daturus, si ignotus et dubia etiamnum affinitate me tibi obtrusissem, et gratiam istam obstinare perrexissem. An non monachorum plaerique eo nomine, nec sane iniuria, male audiunt, quod fortunatioribus passim plus satis adblandiuntur, praesertim unde quippiam corradi potest? Quis vero mihi sponderat, talem te fore, qualem modo exhibes, ut pauperis monachi non solum agnosceres affinitatem, sed et amicitiam cupide amplectereris? Verecunde igitur animum tuum periclitari volui, dissimulato interimeo, quod non solum mihi animus praesagibat, verumetiam quod vehementer optabam, ne forte non in tempore tibi obreperem. Τὸ γὰρ ἀκαιρὸν, πανταχοῦ ληπηρόν. Atqui bonam mihi spem obiecit Dominus ille vere nobilis, quem pleno ore tuas audieram virtutes denarrantem, pudorem te meum boni consulturum, ut ampliore verborum volumine nihil opus feret. Quod vero ais fratrem meum uterinum literas ad te dedisse, gratum mihi admodum fuit, futurum tamen non paulo gratius, si boni viri voluisset officio fungi. Scripseram ad eum paulo ante literas tuas me vidisse, in

quibus honorificum mei fecisses mentionem, obsecrans ut me quam primum faceret certiozem, si quis eo nomine canonicus affinitate nobis iungeretur, ut ei qui me fama solum nosset, apte respondere possem. At is, homo nimirum suavis, nihil respondere dignatus, clam me, ut audis, epistolam ad te, quod nisi a me, commonefactus ne somniasset quidem umquam, adornavit. Verum haec apud eum meo iure commodius brevi sum expostulaturus. Neque sane mirum, si et tuos omnes probe novit et nomine quemquam suo ciere potest, qui Tornaci non parvo tempore apud Chorderios nostros commoratus sit, cum adhuc admodum ego puer essem. Et nescio qui factum sit, ut nulla mihi Pallas unquam in mentem miserit, ut aliquando consanguineos meos dum licuit inviserem, aut Tornacum saltem ingrederer, saepius alioquin eam praetergressus, cum Lutetiam semel et iterum proficiscerer, atque inde redirem. Est vero Deus ἐν ᾧ πῖνι καὶ ζῶμεν, καὶ κινούμεθα, καὶ ἔσμεν vitae nostrae haud dubie gubernator, quid id quod nobis conducere novit etiam imprudentibus minimeque sentientibus perficere soleat. Cui sane et hoc acceptum referimus, ne forte animus meus ut tum erat satis abhorrens ab hac vita quam religiosorum vocant, mundo penitus implicaretur. Neque enim pientissimo parenti meo ardentes ad deum pro me preces deerant, qui ab obitu matris meae, et eiusdem ipsius legitimae uxoris, animo ad sacerdotium atque aliquam religionem converso, cum fratrem meum monachum sororemque meam captam virginem videret, non potuerit pro me non valde sollicitus esse. Treis enim ei numero liberi superstites eramus. Et audivit eum tametsi post tempus, ut ei tum videbatur D.O.M. qui pias suorum preces spernere non consuevit, ut et ego tandem huic me vitae traderem. Quod sane factum a me, ne nunc quidem admodum dolet. Verum haec alias. Non enim omnia omnibus horis dicere convenit. Quod vero tu meum Gisbertum tam lepide nitideque accepisti, et eum non solum tua dignatus es mensa, sed etiam (vel mea ut ais causa, quia meus est) amicitia, factum est a te et amice et liberaliter, eoque me tibi nomine plurimum debere fateor, atque adeo author sum, ut isthanc a me gratiam, si quapiam in re gratus esse possum, bono iure repetas. Mihi enim factum existimo, quicquid humanitatis in eum iuvenem optime de me meritum contulisti. Porro is statim ab reditu vix dum bene salutatis parentibus, ad me decurrit, quicquid egisset ordine narraturus. Atque ut verum fatear, // fuit adventus eius saepe, immo numquam non, gratissimus. Verum nunc tanto gratior, quanto magis sitienter expectatus. Adde etiam his, quod literas mihi abs te et nostro Ceratino, dii boni quam

(61)

mellitas, detulit, ut si suo, quod absit, nomine ingratus esse potuisset, vestro tamen non potuerit non esse gratissimus. Unum tamen in Ceratini nostri literis dolenter admodum legi, quod parum alacri animo se esse diceret. Ubi vero Gisbertus noster insit dicere, tuamque comitatem, humanitatem, obviamque et expositam benignitatem plenis faucibus laudare, tantum ab ore narrantis ad me gaudii devenit, ut angustum me pectus habere doluerim minusque capax tantae voluptatis. Inter alia vero dicebat, de eo te quaesisse, num indicem librorum nostrorum nosset, te que desyderare ut eum ad te mitterem, tuorum vicissem ad me aut missurum aut portaturum. Ego vero cupide mi Joannes, quod vis faciam (quid enim tua causa non facerem?) sed ea lege, ut si quem ex omnibus, qui sane non ita multi sunt, habere volueris, audacter optimoque tibi iure debitum poscas. Magisque volo ut scriptum aliquem quam impressum petas, quandoquidem in iis tanquam meo labore partis, plusculum jurisdictionis (si quid usquam mihi esse possit) quam in aliis habiturum me confido. Impressos vero unde emas tibi non deerit. Id autem legis hoc consilio latum volui, ut habeas penes te amoris erga te mei et pignus et monumentum. Eum vero indicem huic epistolae addita scheda continebit. Ibi cernes eos qui mihi praeceptores fuere soli et e quibus si quid tandem profeci in graeca literatura, magnis sudoribus, vigiliis multis, nec minore forsitan industria expiscatus sum, cum ante sex annos ne elementa quidem mihi nota forent, tantum abest ut vel legere quicquam potuerim, vel scribere. Sed verum est illud Maronis: Labor omnia vincit. Improbis et duris urgens in rebus egestas. Nihilque tam durum tamque difficile, quod ingenio pervincere nequeas (modo ne deploratum omnino sit) ubi omnis nervis incubueris. At illud quantum profecerim, cum mecum fueris (quod Christus Jesus mature faxit) facile ex iis quae visurus es intelliges. Sane quod ad me attinet, non omnino praenitet insumpti laboris, ex quo dulcem cupio fructum, dulciorem subinde capturus, dum plures magistri suppetent, quibus cum versari licebit. Habeo superis permagnam gratiam, quod ut ingenium // non omnium durum sortitus sum, ita et quod et ingenio consequi possum facile haeret, modo ne situ marcescere sinam, sed exercitatione meditationeque colere non omittam. Verum de hoc satis. Quid autem in te primum admirer, animi ne eximium istum candorem, quo me tam amice complexus es, an prudentiam *ὅτι τῶν πολλῶν τῆς σου τάξεως ἀσελγεία τε καὶ λαγνεία αὐτοῦς παραδοόντων, σὺ μᾶλλον τῇ φιλολογίᾳ τῇ καλλιστῇ συνεῖναι προύκρινας.* an denique epistolae tuae raram quan-

dam et amabilem venerem? Sunt quidam haec singula multis laudibus in caelum ferenda, caeterum id me assecuturum etiam si omnes nervos intenderem spec nulla portenditur. Neque enim mihi mea supellex ignota esse potest. Melius itaque silendum iudicavi, quam parum apte quippiam in te laudando dicere *μήπως Κωρνηκαῖός τις ἀπροάξων* adulationis mihi pessimam notam inurat, id quod nostram utriusque conditionem consyderanti proclivet admodum foret. Is vero secure alterum laudaverit, unde compendii nihil sperari potest. Unum hoc in calce a tua charitate contenderim, ut si quando ad me scripturus es, abstineas magnis illis nominibus, doctissimo, eruditissimo et caeteris id genus. *πολλοὶ γὰρ τοὶ πικρὸν ὄμμα φέρονσιν*, ut ait noster Nazianzenus. Caetera praesenti in aurem insurrabo. Domesticis tuis et communibus cognatis nostris plurimam ex me salutem dicito. Dominum Franciscum de Mamines quem ego Massemium appellare soleo vere nobilem heroea tuo ut iusseras nomine salutavi. Is opinor ad dominicam usque caenam nobiscum diversaturus est. Si quid ad eum vis, huc erit deferendum.

Bene vale in Domino, apud quem memor sis mei. Sic enim mutuuum feceris. Ad Ceratinum nostrum cum hoc eodem nuncio literas dedi. E Sylva nostra martiniana calendis aprilis Anno Domini MDXXII.

IDEM, blz. 70-71

St.-Maartensbos
21 juli 1522

L. Amm. D. Joanni Molino suo S.D.P.

Quam me existimas, humanissime Moline doluisse, quod ut Paraphraseon illarum nostros libellos hilari fronte susciperis, abs te precatus impetrare non potui? Profecto si tuo in me beneficio gratum esse iudicasti, non est ut dubitare possis, quin graviter atque ex animo doluerim. At illud quam grato sim animus, et quantumvis pauper, liberali, tum demum intelliges, quando tui Levini opera placebit uti. Quod ut facias, idque quamprimum, te etiam atque etiam rogatum volo. Interim hoc quod a me nimis quidem tu verecunde petisti, ad te mitto, non ut hoc donariolo contentus, e tuo me

diario dispungas, sed donec te dignum aliquid potero, utrumque tuum me nexum profitear. Addidissem sane maiores etiam literas, capitaleis appellat, cum marginalibus parergis et flosculis, nisi pictoris alicuius operam te malle credidissem. Solent enim tui ordinis plerique suis in rebus ornatum quam maxime diligere, cuius ego te moris expertem omnino non sum arbitratus. Nam id quod a me fieri potuisset, nec egregium, nec eximium, sed triviale, et obvium cuique fuisset. Si tamen eo contentus esse potes, remittas // (71) facito, et quicquid potero, lubentissime sum facturus. Ob hanc enim causam, margines reliqui latiores, ut per totam priorem paginam undique laterum, flosculi produci possint. Remitto etiam tuorum indicem librorum, ne forte tibi sit eo usus. O quam te felicem, qui tantas bonorum librorum divitias domi tuae possideas. Si mihi contingeret cum hoc nostro qualicumque ingeniolo inter tot claros autores aliquot menses grassari, quid non essem effecturus? Ἄλλ' οὐκ ἐποίησεν οὕτως θεὸς παντὶ ἔθνη. Sis igitur felix, nostrumque leves miserum laborem, et quod promisisti, ne gravere precamur aliquos ex illis interdum ad nos mittere hospitatum, ego curabo ut bene, lauteque apud nos accepti, cum fideli nuncio ad te revertantur. Et in praesentia quidem τὰ δημόκωντρα et quod in duplici volumine habes parvo volumine, Florilegium diversorum epigrammaton, mittas quaeso. Existimo enim te facilius iis cariturum, quae bis habeas. Sic enim intelligo quod scriptum est in indice, in duplici volumine. Gisbertus noster XIII kalendas Augusti dominico die, qui suus erat natalitius, primum deo divina fecit. Is tibi salutem iussit adscribi. Et D. Franciscus Massemius, Magister quoque Joannes castellanus Guilielmi filius Tornacus. Et fratres omnes nostri salutem quam abs te dictam acceperant, liberaliter in te refundunt. Salutem ex me dicito duabus consanguineis nostris, matri et filiae, quibus ego multum debeo. Plura scripsissem, sed brevibus te gaudere existimo. Paucis enim semper mecum agis. Bene vale. E Sylva nostra XII kalendas Augusti. A. 1522.

L. Am. D. Jo. Molendino affini suo S.D.

Semper quidem suavissime affinis aegerime tuli, nos tanta locorum dissitos disseparatosque distantia, qua fit, ut non solum tua mihi non liceat frui crebrior praesentia, quae vel nectare dulcior est, sed ne ita quidem subinde literis invicem ultro citroque datis hoc saltem colloquio, quum alioqui non sit liberum, absentiam datumque solari possimus : quod rarus admodum, ne dicam nullus a nobis isthuc eat tabellarius, ut nisi per occasionem, quae interdum ita subita est et derepente obvenit, ut prolixius scribere non sinat, adire te non possim. Sed tamen hanc aegritudinem siquando alias, maxime sum expertus post literas tuas novissime receptas, quae novo miroque modo me affecerunt : adeo sane, ut si e vestigio mihi tabellarius ad manum fuisset, non solum tuas prolixitate literas vicissim, aliquantulum tamen solito prolixiores, sed nostras quoque, quas iusti propemodum voluminis instar fuisse iocaberis. Ita tum gestiebat animus, tuis nimirum legendis literis passus ἐνθουσιασμὸν quendam tum iocante iocari. Sed id quod tam calidis etiamnum rebus libebat, nunc tanto post tempore etsi erga te meo nihil imminuto amore, quem indies gliscentem potius presentis, tamen posteaquam ardor ille animi refrixit, parum cum decoro facturus essem, quum non ignores caput artis esse decere quod facias. Iam illud quoque nequaquam te fugit iocos non nisi bene affecto exultanteque animo succedere apte ad gratiam. Haec autem pessima intercapedo, quam haud secus atque anguem pessime odi, ita me male habet, ut ab omni prorsus hilaritate abhorream. Quum enim circumspectarem intentus in omnem occasionem si quis usquam existeret, qui literas ad te meas perferret, (146) expectandoque miser excuterer, post multam // nimis moram, nullus etiam tandem fuit. Sed me ego stultus, qui quidem in animum posse inducere, ut ad hunc solum, desertum, ignotumque locum quispiam divorteret, qui mea causa vel unos quanquam passus dignaretur exorbitare. Non igitur ab re factum putes, ut aegerime tulerim, non potuisse me tibi citius respondere. Caeterum quum ad hunc modum animi penderem, forte fortuna meus me Gisbertus intervisit, qui mihi compendio indicavit posse me literas ad te dare, si per aliquem amicum Angianum mitterem. Illuc enim aiebat singulis hebdomadibus quosdam Tornaco mercatores advenire : Hanc igitur nactus occasionem, hasce literas ad te dedi. Gratissimae mihi profecto mi affinis tuae fuere literae, non solum quod aliquantulum prolixiores, sed quod

etiam, ut semper alias, omni plenae officio fuerunt, et ut mihi quidem videtur praeter solitum elaboratiores. Caeterum quod ais declarasse me epistola tam proluxa quam prolixè te amem, sic velim accipias, quomodo dixit Cicero (i.m. Ad Caesarem lib. epist. 7). Proluxè promisi de tua voluntate, aut Terentius : Accipit nemo melius, neque prolixius (i.m. In Pammacho). Neque enim postulo meum erga te amorem ut literarum longitudine metiaris, ut si quando parum scripsero, parum etiam amare me credas (i.m. Divus quoque Hieronymus epist. Et vestris et multorum. Tam fortiter me prolixèque laudaveras ut si etc. pag. 203 A) imo tibi persuasum quam maxime cupio tam largum tamque effusum erga te meum esse amorem, ut effusior aut vix, aut non possit omnino fieri, nisi forte possis illud ἀπόρρητον efficere, cuius non nullam mihi spem praesens fecisti. Tum enim totum me quantus quantus sum in tuum sinum effundam. Scio quid velim. Miror nihil huius in epistola tua. Certe nihil animo meo gratias feceris, quam si dedolatum hoc absolutumque reddideris. De Erasmo nostro, quem abs te laudari tam effuse lubenter accepi, paulo post quam tuae mihi redditae fuerant literae, tristis admodum lugubrisque rumor aureis nostras perculit (i.m. Rumor hic falsus fuit de Erasmo sed verus tamen de incendio. Vide epistolas Erasmi ad Nic. Marvillarum in foragine pag. 976) : Suscitatum Basiliae ex tempestate incendium, quod simul atque latissime vagatum fuerat, excitasse teterrimum factorem atque ex eo permultos mortaleis repentina morte defunctos inter quam eos Erasmum. Quo nuncio ita sum examinatus, ut pene animum desponderim. Χρόνω δ' ἐμαντὸν ἀναλαβὼν, postea quamprimum mihi constare potui, quicquid usquam (147) mihi fuit // amicorum sollicitare sum aggressus, unde spes aliqua famae certioris affulgere posset. Tandem multis tentatis, amicus quispiam a Marco Laurino literas sibi datas mihi scripsit, in quibus Erasmum commoda esse valetudine legebatur : nec tamen de nihilo natum illum fuisse rumorem. Ego, quonodoquidem aliorum Erasmi comparatione parva mihi iactura videbatur, satis habui scire, extra hoc periculum esse unum Erasmum. Atque ob id magis sum gavisus, quod nonnulli iam tum, mali quidem illi homines, quique de nullo bono bene loqui possent, obtrectatorias linguas laxare capissent, qui modo posteaquam vanus rumor apparuit, risum rident plane Sardonium. Deplorata hominum ingenia, si tamen ii hominis vocabolo digni sunt, qui non nisi de infortunio communi gaudere soleant. Vix credas mi affinis, quanta cum voluptate legerim iocos isto de harno vino, cuius rationem nominis abs tuo (si superis plaect)

concionatore, quo pacto ei enarraris, petere me iussisti. Vix bene pellegeram et occurrit mihi statim versiculus ille τῆς Σαπφοῦς Accedant capit cornua bacchus eris : et intelligebam te ad nostram vernaculam popularemque linguam allusisse. Placuit tamen interpretem adire sciscitarique quemnam in modum tu ei declarasses. Ibi rursus renovata ex integro laetitia fuit, non solum quod perbelle tuorum meminisset verborum, sed quod mihi denarraret quam conis et festivus ei fuisses domi tuae conviva. Utinam ego tertius interfuissem, non paulo maior nobis hilaritas accidisset. Quaeso te mi affinis, si certi quippiam comperisti de saltatoribus illis Artesiis, ut quidam dicunt (i.m. Et haec fama in ludibrium abiit), ut alii Picardis, qui ab eo dominico die qui septuagesima dicitur nunc usque saltare feruntur, de quibus tota haec regio mira quaedam fabulatur, haud illa quidem satis sibi consona, mihi perscribas, aut perscribi facias. Mira profecto res et his temporibus maiorem in modum accomoda, quum (148) nonnulli damnatos multis retro annis errores excitare // conantur, in Eucharistiam non esse Christum nisi in signo. Non queo satis admirari hominum impudentiam, qui quum ubique fidem extollant, hic ubi maxime necessaria est ablegare non vereantur, quum habemus ipsum Christum expresse dicentem : Accipe, hoc est corpus meum. Equidem cum Erasmo malim discerpi membratim, quam ut hoc fatear, quo admissio de Christiana religione actum videri poterit. Tolle hanc fidem qua credimus totum Christum Deum et hominem esse nobiscum vere in sacramento, quid relinquitur rei christianae ? Nonne verba illa Christi efficacissima dicturi, ante precamur patrem, ut nobis corpus et sanguis filii sui fiat ? Quur obsecro te precamur, si fieri aut posse, aut solere non credimus ? Certe hoc saltatorum miraculum, aut supplicium potius, quod ob huius sacramenti (quod eis saltantibus sacerdos ad aegrotum forte ferebat) neglectam reverentiam pati dicuntur, maxime fidem nostram firmabit. Atque huius adeo damnatae opinionis instaurator est (si Christo placet) Oecolampadius, homo nec admodum doctus, praeter nonnullam linguarum peritiam nec solido satis iudicio. Id quod tibi si placet tam dilucidum faciam, quam id quod oculis vides, ac manibus contrectas. Sed hoc alias. Erasmus aedidisse fertur de lingua angelorum quem nondum vidi libellum. Salutem meis verbis Joanni nostro, Ceratino, aliisque communibus amicis nuncios velim. Et ipse quoque quam optime vale. E Sylva nostra postridie Idus Martias Anno 1527.

(164) *L. Ammonius D. Jo. Molendino affini suo S.D.*

Duas epistolas, diversis illas quidem temporibus, sed unius utrasque argumenti, hoc est, per quam officiosas abs te recepi. Quibus ut tandem aliquando respondeam, vel pudor me compellit: et tamen, nihil dum certe scio, per quem missurus sim meas ad te literas quia si grammatophorum nancisci potuissem, iampridem ab acceptis tuis et recenti adhuc earum lectione scripturiens, respondiissem. Qui enim lubentius quam tecum, viro tam amico, tamque erudito garrirem? Vehementer male me habet, quod qui puer olim columbis alendis gaudere solebam, in hunc usum nullas mihi pararim, quemadmodum fecisse legimus in historiis nonnullos, nominatim, Brutum in obsidione Mutinensi: quae mihi ad amicos tabellarii vice fungerentur (Columbae tabellariae. Plinius Li. X, cap. 37). Id quod si factum mihi fuisset, multo crebrioribus te literis interviserem. Nunc tam multa sunt, quae hoc volentem non sinunt. Primum, tanta locorum intercapedo nos dissociat, deinde Sylva haec nostra tam deserta, tam senta situ, tam neglecta senticetis undique suppullulantibus, omnes ab sese quam longissime arcet, ut propemodum nullus accedere propius ausit. Ad haec, ut abunde multos admitteret, non sunt omnibus omnia concedenda, sed e quamlibet multis fidus aliquis cum delectu tabellarius esset adsciscendus, qui de manu, ut aiunt, in manum a me tibi redderet epistolas. Viden', ut opportune nobis hic forent columbae? Postremo, hoc etiam accederet commoditatis, quod numquam non *εὐζωναι* forent et ad ministerium expeditae, nec ullum obiter comeatum avidae flagitarent, quod improbe nonnulli, ne dicam impudenter faciunt, praesertim a me, cui misero quod dem nihil est in manu, quasi nesciant inscitiam esse, si quis e punice postulet aquam, qui ipse, ut ait ille, sitiatur: sed ubique quaquaversum sese remigiis alarum ferrent, expositum reperirent comeatum. Atqui plerunque fit, ut subito nihil minus expectanti sese offerat quispiam isthuc iturus, sed vel ob id quod imparatus sum, et ille morari non potest, vel ob nostrorum, ut quam modestissime dicam, paritatem retineri, sine nostris ad te literis eat necesse est. Quid tam indignum? An me pervigilem // semper in statione esse volunt, et ad omnem bene gerendae rei occasionem suspensum? Equidem socordior sum, quam ut id possim. Illud quoque non omittendum videtur, quod non ita gravatim et veluti detrectantes servirent, quum nihil esset quod me

vel sibi metuerent, vel suis etiam pullis, quamobrem plerosque alios haud iniuria fugitant, nimirum quod ex instituto vitae carnibus nequaquam vescimur. Sed de columbis iamdudum plus satis nugati sumus, et in aliis epistolis cum de *γραμματοφόρων* raritate, tum de pessima et cane peius et angui perosa mihi isthac distantia locorum querelam movimus. Nunc ad epistolam tuam, quam postridie Idus Novembris mihi reddidit Hadrianus noster: Principio, quod meum de loci commutatione consilium non improbas, recte tu quidem et amice loqueris. Equidem totis huc viribus incubui, sed operam pariter omnem et impensam perdidici: nec evadendi bona cum venia modum video, nisi forte *ἀπὸ μηχανῆς* deus aliquis prospiciens mihi dextram porrigat. Quantum sane ad me unum pertinet, nullum non movi lapidem, nihilque intentatum reliqui, sed litus aravi tantum, praeterea nihil effeci. Hic sum, invitis etiam omnibus musis, ne quid gravius interim dicam. Sed pluribus coram, si quod in utraque polliceris epistola, proximo vere nos invisit. Quod ut facias, te etiam atque etiam, quod tibi tamen fraudi non sit, rogo. Certe si mihi foret integrum, iam pridem isthuc advolassem, et in istum sinum pectus hoc totum curis anxium profudissem. Quod autem mihi meam gratulare felicitatem, sic enim tibi mecum iocari visum est, quum ego me *τῶν δυστυχῶν δυστυχέστατα πράττοντα κατά γε τὴν ἐμὴν γνώμην* sentiam; quod et abbates me libenter invisant. Sentio huic gratulationi tuae quid debeam. Sed recte mihi gratularere, si quid *πρὸς τὰ ἄλφια* faceret haec visitatio. Atqui eadem plane opera venari possem iaculo in medio mari. *Ὅρα δέ σὺ, μή τινα μυκτῆρα, οἷον τὸν ἀπτικὸν προσεῖναι τις ἂν τούτῳ τῷ λόγῳ σου ὑπολαβεῖν δύναιτο,* quo tam lepide *ταῖς ἐτερώσεσι* ludis. Abbatem divi Hadriani dixeram nos invisisse: tu abbates intervitere me fecisti. Videlicet Ammonius ille *ὁ δεῖνα, καὶ τὸ πρόσθεν τῶν ἐκ τοῦ πολλοῦ δήμου εἰς tantus subito factus est,* ut abbates undique confluant certatim *τοὺς πλησίον παραγκωνιζόμενοι* ut caeteris despectis unius si superis placet, illius adeant dextram *προσκυνησοντες* Euge, mi affinis, sic lude si lubet cum Ammonio. *Ὅναιο σύ γεταντησὶ τῆς φλυαρίας.* Utinam vere mihi posses gratulari felicitatem, ut aliquanto melius mecum ageretur. Scio quid optes animo erga me propensissimo, ut si frater esses non amares ardentius, sed magis commiserari me quam sublevare potes, tanto abs te spacio dissitum. Hinc fit, ut familiariter mecum nugeris, si forte queas hunc aegritudinem quae mecum obsidet animum discutere. De bibliis Hagenoicis nihil dum certi comperire

potui. Demiror ubinam gentium delitescant. Hactenus ad epistolam priorem. Venio nunc ad alteram, quae mihi XXI die mensis Januarii reddita fuit. In qua tu quidem Massemii nostri partes acriter adversum me tutaris, nullum non movens lapidem, ut es admodum dicendi peritus, quo mihi persuadeas nihil esse quod gravate ferre debeam, quod praeter, imo contra meum consilium curarit imprimendum divi Jo. Chrysostomi sermunculum de fato et providentia dei, per me latinitati donatum. Sed quaeso te, mi affinis, ut ἐν τῷ μέρει sinas me partem meam bona tecum venia suscipere defendendam, et tum demum si videtur ignoscas ei mecum, facinus tam insigne. Equidem illi iam pridem huius mali gratiam feci, ut non fuerit opus ei te patrono : sed tamen gratissimam mihi est, quod huius causae patrocinium suscipere non es gravatus, ansam mihi praebens totam hanc tecum tragaediam diffusius agendi : in qua vide bonumne tibi me sim praestaturus ἀποκριτήν. Principio, quum interviseret me tecum Massemius noster circa medium ni fallor mensis Julii, inter alia quae tum familiariter commentabamur, illud unum fuit, rogatum se fuisse dicebat a nonnullis, ut illum sermunculum // typographo daret excudendum quod in rem multorum fore dicerent scire Chrysostomum, tam praeclarum sacrae scripturae tractatorem, in ea esse sententia, quae ex diametro cum Lutheri dogmatis pugnet : quod hic omnia absolutae subiiciat necessitati, ille libertati arbitrii suas dicat esse vinculas, quas ut plurimum deus non cogere, sed excitare soleat aut minis aut promissionibus. Id quod τούτῃ τῇ δμιλίᾳ satis opinor dilucide commonstrat, in adversarios acerrime fulminans, blasphemos et omnis boni conatus hostes appellans. Fatebar esse verum, nec invidere me publicae utilitati, caeterum mihi nequaquam placere, ut meo nomine publicaret : quum meam conditionem non nesciam, et ut haec homilia non prodeat, inquam, in publicum, ex aliis eiusdem Chrysostomi lucubrationibus idem poterit abunde quisquis voluerit edoceri, quum nusquam pene hoc non agat. Deinde, non ex animo verterem, ut aedi vellem, nec ea cura, quam nostrum hoc aevum requirit, omnia fueram persequutus, sed auribus ipsius tantum servieram, ut haberet tanti viri suffragium velut antidoti vice contra libellos quosdam latine, gallice, germaniceque provolantes, ne sine iudicio omnibus eiusmodi libellis anonymis candidum adderet calculum, id quod fecisse nonnullos iam vetus queremonia est. Alioqui si vel somniassem fore, ut excuderetur, eadem opera quatuor etiam reliquos eiusdem tituli transferre poteram et maiore diligentia expendere cuncta, quam feci, quum ad captum ipsius tantum me scribere

putabam. Quid enim, te per Gratias oro mi affinis, hic est toto sermone quod in publicum prodire non debeat vereri, imo quod domi sine teste legendum non sit? An ignoramus eruditionem huius saeculi? Quid? quod primam ingenii mei faeturam, nondum satis animo meo perpolitam, non tam aedidit, quam extrusit? An merito non debeam indignari? Si quid aedere voluissem publicitus, primum certe quam absolutissimum esse debuerat. Quid autem expectes ab hoc ingenio, quod tamen pusillum, // tam tenue, tam minutum, tam nullo lenocinio lectorem detinens opusculum prima statim factura aedidit? Pudet me profecto tam pannosum prodisse in publicum : et demiror me iam dudum omnium omnino doctorum hominum stilis non esse confossum, qui Chrysostomum, os illud vere aureum, tam inepte loquentem latine fecerim. Scio, quam ex animo doleam factum, ut haec etiam scribenti lachryme excidant. Metuo, ut hanc labem possem eluere nisi forte voce quantum potero maxima omnes obtester, ut tam insignem stultitiam mihi condonent, posthac me fore cautiorem. Quaeso te, mi affinis, si qua possis venire suppetias, ne conteris amiculo manum protendere. Neque tamen fert animus bono illi viro negocium facessere, quem scio fecisse amantissimo mei animo quod fecit, existimans honori meo probe consultum iri : caeterum haec acerbitatis non minima pars est, quod tantus amicus tam insignite fecit iniuriam, qui cum mihi decorum non sit expostulare, quod intelligens opinor e diuturno meo silentio quam exulceratus essem ; sua modestia meam e manibus expostulationem, quae haud dubie parata fuerat, procul disiecerit, petens sibi condonari si quid offendisset. An non est hoc acerbum, ne ulcisci quidem mihi factam iniuriam licere? Facile quidem est dictu, commode frenum, dissimules facito, ne regere malum, sed nequaquam perinde factu facile. Hic tu si scies, inquit ille, aliter sentias. Et tamen imperavi animo meo, ne quid in illum atrocius statuam, imo pristinae memor in me benevolentiae vulnus hoc alioqui plus satis hostile negligam. Non fuero tam inhumanus, ut plus apud me valeat ira quam gratiam ; aut tam plumbea sit indignatio mea, ut memoriam obliteret antebonorum. Caeterum quod me rogas quo in me, caeteri sint apud nos animo, facile tute divinari possis. *Εὐίαθασι μὲν γὰρ οἱ πολῖται φθονεῖν ἀεὶ τοῖς κατὰ τι προέχουσιν. Ἐγὼ δὲ κατὰ γε τοῦτ' αὐτοῖς οὐ χαλεπαίνω εἰ εἰδῶς ὅτι φθονέεσθαι κρέσσον ἐστὶ, ἢ οἰκτείρεσθαι ὡς φησὶν Ἡρόδοτος. Καὶ, ὁ φθόνος οἰκτιρμοῦ κατὰ Πίνδαρόν ἐστιν ἀμείνων.* // Nonnihilo tamen incenduit hoc facto ὥσπερ εἰκὸς ἦν, καίτοι πρὸ τοῦ ἰκανῶς ὑπερζέων. Est tamen quod obiiciam, nempe

temeritatem Massemii : cum illo si volunt delitigent. Ego nihil com-
merui. Quod vero tibi persuasisse videris me prolixioribus, hisce
noctibus aliquid in usum studiosorum parasse, et veluti iam confir-
matum habeas obsignatis literis, meum mihi felix ocium gratularis,
tota, mi affinis, aberras via. Ego perinde nihil odi, atque noctes pro-
lixiores. Nam neque lucubrare possum *πρὸς ἀμυραν γὰρ καὶ*
διψῶσαν θρναλλίδα, luminum acie nequaquam sustinente : neque
tychos habeo pensiles, quibus noctium tenebras dispellam, nihil
alioqui lubentius facturus, quam ut somno, placidissimo licet om-
nium deorum, nonnihil e dimenso suffurarer. Quamquam mihi
Cartusiano quas tu noctes somnas prolixiores ? Nonne bona noctium
pars, et ea qua caeteris ferme prima quies mortalibus aegris incipit,
et dono divum gratissima serpit, divinis hymnis impendenda est ?
Ab undecima et plerumque decima hora pervigiles ad tertiam et
quartam interdum duramus ex instituto, ut interim tibi largiar, quan-
quam satis iniquum, ante statas istas horas et post placida nos frui
quiete quantum sane licet. Iam tu mihi velim consideres, quam
prolixae noctes, subtractis tot horis melioribus remaneant, quibus ad
lucubrationes abutamur. Equidem maxime delector aestivis noctibus,
quae cum ipsae breves sunt, tam breviores nobis vigilias praestant,
diemque totum, quam longus est, mihi permittunt. Tum iuvat libris
incumbere, nonnihil commentari vel in meos, vel aliorum usus,
quando nec scribentis articulos penetrabile frigus adurit et clara lux
mihi perquam necessaria semper abundat. Tum si lubet expectes
aliquid ab Ammonio : aut si prolixioribus noctibus me lucubrare
postulas, cedo qui lucis absentiam consoler, et non gravabor, quan-
tum sane per corpusculi valetudinem licebit, non nihil horulae
subducere somno. Sed iamdudum satis nugatum est. Christus Iesus
te servet incolumen cum omnibus tuis.

E Sylva nostra pridie Idus Februarii Anno 1528.

IDEM, blz. 254-255

St.-Maartensbos

24 aug. 1529

Livinus Ammonius Ioanni Molendino suo affini gratiam a Christo.

Hesterno die literas ad te, mi affinis dilectissime, dedi, quae an
redditae sint, nescio, de morte Mecoenatis nostri D. Francisci
Massemii, mihi quidem, sui cuiquam, lugubri et dolenda. Quodque
maioris est maestitudinis incitamentum, subitae et ut ita dicam,
momento temporis supervenit. Pransus fuerat cum uxore, genere et
filia in arce suae ditionis Hersegemiae, ubi tum agebatur templi
dedicatio : praemiseraque vehiculo cum filia uxorem caeteramque
familiam Massemam, mille plus minus passus inde dissitam. Ipse cum
genere pene sequebatur eques cum uno tantum famulo, nam caeteri
et aucupio et venationi vacabunt. Iam viae bonam partem con-
fecerant, nihilque dum quicquam doloris sentiebat. Et ecce subito.
O semper improvisa mors et velut ex insidiis obrepens hominibus.
Quis te hic expectasset ? O crudelis et immisericors, quam parentes
a filiis, filios a parentibus dissocias, amore charitateque coniunctos
disingis, et inter habentes pacem concordiamque separatione adducis.
Quum sic inter sese familiariter amiceque socer cum genero latus ei
claudente fabularetur, ecce subito commutato colore, oppressaque
pectori dextra, Heu me, inquit, quantus dolor cordis exoritur. Ibi
gener, officiosus iuvenis, converso vultu respiciens socerum, equid,
inquit, est pater ? Sic enim appellabat illum, vocabulo plene suavis-
simo. Necesse est, ait, equo descendam. Desilit ille festinus, et cum
famulo ulnis oppositis excipit descendentem. Forte fortuna quaedam
(255) in proximo // domus erat rusticana. Huc quamprimum duci se iussit.
Paret gener, et aegrum toto sustentans corpore, domum usque per-
duxit, posuitque in hemicyclo. Deinde accelerans detrahit ei calcaria
suis ipse manibus et ocreas, pectorisque ligaturas aperit, ut liberius
aspiret. Paulo post in lectum se portari iubet. Quo cum pervenisset,
lassum caput in ulnas generi reclinavit, et subinde coelum suspectans,
et nunc iunctis palmis, nunc pugno pectus iciens, propitius (inquit)
esto Deus mihi peccatori. Et, miserere mei Deus secundum magnam
misericordiam tuam. Atque haec crebro repetens, in haec verba
defecit, fiat voluntas tua, nihil praeterea loquutus. Quis eum dubitet
mortuum esse feliciter ? Quid enim ? an quia subito ? Nihil obstat.
Iustus enim si morte praecipuus fuerit, in refrigerio erit, ait
Sapiens hebraeus. An quia more Christiano iusta non est assequutus ?
Ne id quidem nocebit ei, qui bene vixerit. Caeterum, quam pie

christianeque vitam exegerit, nemo dubitare potest, nisi qui Massemium nostrum penitus ignorat. Iam quantum suis omnibus, nobisque et pauperibus luctum, suique desiderium reliquerit, non facile queas explicare. Orphani patrem ; pauperes, altorem ; monachi, patronum, studiosi omnes Mecaenamem requirunt. O mors invida, quae mihi talem virum abstulisti. Gaudeo, quod per mortem Christi mortua est et destructa, ut te nemo bene christianus possit metuere. Metuat te Iudeus, metuat te paganus ; qui Christum nesciunt, christianis vel maxime in optatis es. Transfers enim nos a miseria ad aeternam felicitatem. Bene vale mi affinis. Obiit autem in octavo assumptionis beatae Mariae Virginis, die dominico sub vesperum Anno domini 1529.

E Sylva nostra die sancti Bartholomaei IX cal. Sept. 29.

Écoles primaires et Écoles latines dans le Diocèse de Tournai en 1569

René HOVEN,
Assistant à l'Université de Liège.

Le manuscrit que je me propose d'étudier ici, et qui s'intitule *Extraict et brief Recoeul des Informations tenues ensuyuant la charge et commandement de Monseigneur le Reuerendissime de Tournay par les doyens de chrestiente de son diocese touchant le Regime des escholes en chasque lieu* ⁽¹⁾, est connu depuis de nombreuses années. En effet, Ernest Matthieu l'a publié dès 1912 sous le titre *Statistique scolaire du diocèse de Tournai au XVIe siècle* ⁽²⁾. Mais il n'a pu en préciser la date, ni le replacer dans l'ensemble dont il fait partie ; en outre, sa publication est entachée de plusieurs erreurs de lecture, particulièrement dans les noms propres. D'autre part, les renseignements qu'il contient sont restés jusqu'ici à peu près inexploités ⁽³⁾. Aussi, il ne me paraît pas inutile de tenter une mise au point et une analyse de ce document, qui a été présenté deux fois au public lors de récentes expositions ⁽⁴⁾.

*

* * *

(1) Cahier de huit feuillets et un feuillet annexe, aux Archives Générales du Royaume à Bruxelles : *Conseil des Troubles*, n° 32 (anciennement *Papiers d'État et de l'Audience*, liasse 549¹).

(2) Dans *Analectes pour servir à l'histoire ecclésiastique de la Belgique*, XXXVIII, p. 381-396, Tournai, 1912.

(3) E. MATTHIEU lui-même se borne à une courte introduction, à la publication du texte et à une liste alphabétique des paroisses citées. — F. WILLOX, *L'introduction des décrets du Concile de Trente dans les Pays-Bas et dans la Principauté de Liège*, Louvain, 1929, s'y réfère brièvement (p. 179, n. 2) à propos du Séminaire de Tournai.

(4) A l'Université de Liège en juin 1969 (cfr R. HOVEN et J. HOYOUX, *Le livre scolaire au temps d'Érasme et des humanistes*, n° 108, p. 43-44, Liège, 1969) ; puis aux Archives Générales du Royaume à Bruxelles, en mai 1970 (Cfr *La vie intellectuelle dans les Pays-Bas méridionaux aux XVe et XVIe siècles*, n° 111 B, p. 59, Bruxelles, 1970).